

## Український Голодомор: оцінка втрат

*У статті аналізуються підходи до розрахунку демографічних втрат від Голодомору 1932-1933 рр., що використовувалися перед відкриттям доступу до архівних фондів, а також варіанти розрахунків, здійснюваних з урахуванням демографічної статистики. Незважаючи на різні методики розрахунків, вчені приходять до висновку, що можна одержати вірогідний результат з точністю до кількох сотень тисяч.*

**Ключові слова:** голодомор, колективізація, демографія.

У 1932-1933 рр. в Україні сталася демографічна катастрофа. Скільки людей загинуло від голоду? Усталеної оцінки нема й досі. Кількісні оцінки втрат існують, проблема полягає лише в тому, що їх надто багато. Це пояснюється причинами як технічного, так і політичного характеру.

По-перше, смерть від голоду є специфічною репресією. На політв'язнів заводилася справа, тобто долю кожного можна прослідкувати. Жертви голоду безіменні. Важко розрізнити тих, хто пав жертвою голоду та викликаних ним хвороб, від тих, хто помер природною смертю.

По-друге, в охопленій голодом місцевості різко падала народжуваність. Це явище є наслідком голоду. Отже, потрібно називати дві цифри втрат – прямі і повні. У повних втратах враховуються й ненароджені.

По-третє, треба зважати на демографічну луну голоду. У 1932-1933 рр. у віковій піраміді народонаселення утворилася глибока вищербина. Ті, хто загинув від голоду або взагалі не народився, випали з процесу відтворення народонаселення. Внаслідок цього через покоління у віковій піраміді утворювалася нова вищербина меншої глибини. Ще через покоління не народжувалися вже онуки жертв голоду. Демографічна луна не повинна входити в підрахунок втрат, але про неї не варто забувати.

По-четверте, багатьом політикам здається, що можна скористатися розмаїттям цифр, щоб обрати найбільш зручну. Між ними точиться негласне змагання: одні збільшують кількість жертв до неможливо високої, інші применшують наслідки голоду.

Тому треба вивчати як експертні оцінки, так і розрахунки, засновані на демографічній статистиці. Розглядаючи оцінки, що формуються за різними критеріями, можна досягнути всю глибину цієї складної проблеми. Її не розв'язало відкриття ретельно приховуваної в радянські часи демографічної статистики. У 1932-1933 рр.

статистичний облік дав цілком зрозумілий збій. Неповна реєстрація народжень і смертей в охоплених голодом регіонах пояснювалася тим, що гинули й реєстратори.

Одразу після голоду в Кремлі потурбувалися перекрити шляхи витоку інформації про динаміку народонаселення. У 1934 р. змінився механізм збирання інформації про стан населення: відділи запису актів громадянського стану (ЗАГС) були передані з Центрального управління народногосподарського обліку (ЦУНГО) Держплану СРСР та його органів на місцях у підпорядкування НКВС СРСР. Радянську архівну службу, яка зберігала цю інформацію, теж передали у підпорядкування чекістам.

Світ дізнавався про голод в СРСР з уривчастих повідомлень журналістів, що почали з'являтися в американській пресі з лютого 1933 року. Радянський уряд одразу після цього встановив порядок, за яким зарубіжні кореспонденти могли пересуватися по країні тільки з дозволу міліції.

Слідом за репортажем Малкольма Маггеріджа про його враження від поїздки по Північному Кавказу й Україні, що відбулася до заборони вільного пересування, англійська газета Manchester Guardian опублікувала статтю Гарета Джонса «Голод в Росії» (30 березня 1933 р.). Це був у минулому секретар прем'єр-міністра Великої Британії Д.Ллойд Джорджа. Він добре знав радянську дійсність і не міг замовчувати трагедії, яка розгорталася на його очах, хоч знав, що негайно буде позбавлений акредитації. В статті він писав: «Росія сьогодні перебуває в лабетах голоду, який здається не менш жахливим, ніж катастрофа 1921 року, коли загинули мільйони».

31 березня 1933 р. сенсаційні повідомлення Manchester Guardian спростував кореспондент американської газети New York Times, англієць за походженням і громадянством Волтер Дюранті. Суть його статті була відображена в її назві: «Росіяни голодують, але не вмирають від голоду».

Як виявив Дана Дальрїмпл, перша конкретна оцінка втрат від голоду в СРСР належала випускнику Гарварда і викладачу політології в Північно-Західному університеті Ричарду Саллету. 7 липня 1933 р. він опублікував коротку замітку в газеті *New York World Telegram* під заголовком «Кажуть, що в Росії загинули від голоду 10 мільйонів». Цифра здавалася неймовірною, а сама інформація була похована в глибині десятої газетної сторінки. Тому Д. Дальрїмплу здалося, що повідомлення Саллета не справило будь-якого враження. Однак польський дослідник Роберт Кушнеж нещодавно виявив, що в липні і серпні це повідомлення потрапило на сторінки газет в його країні [1, 192].

Газета *New York Times* 20 серпня 1933 р. опублікувала повідомлення про відозву віденського архієпископа кардинала Т. Інніцера. Відозва була реакцією католицьких кіл на звернення митрополита Андрія Шептицького рятувати гинучих від голоду українських селян, а також на клопотання утвореного в Брюсселі діячами української еміграції Комітету допомоги голодуючим України і Кубані. Кардинал вказував, що в Радянському Союзі вже спостерігаються численні випадки канібалізму, і голодна смерть загрожує мільйонам людей.

У численних публікаціях генерального секретаря Європейського конгресу національностей при Лізі Націй Евальда Амменде називалися різні цифри жертв голоду. Зокрема, в статті, опублікованій газетою *New York Times* 1 липня 1934 р., він вказав, що в СРСР загинуло 7,5 млн осіб. Разом з кардиналом Т. Інніцером Амменде був ініціатором створення Комітету допомоги голодуючим регіонам Радянського Союзу. В грудні 1933 р. він організував у Відні міжнародну конференцію, присвячену голоду в СРСР.

Громадськість країн Заходу не дуже вірила своїм журналістам, коли ті писали про Радянський Союз. Як правило, журналісти були або антикомуністами, або «співчуваючими» (причини співчуття могли бути різними – від ідеології до банальних субсидій), і їх протилежні за знаком повідомлення з-під «залізної завіси» взаємно знецінювалися. Тому інформація про голод не набувала належного розголосу.

Огляд версій сучасників голоду доцільно завершити розглядом ще двох оцінок, оприлюднених набагато пізніше, але споріднених зі своїми попередниками походженням: той, хто інформував, не брав на себе відповідальності за достовірність повідомлення, а посилався на високу

особу в радянських колах, яка за своєю посадою мусила знати дійсний стан справ. На Заході всі були переконані, що хтось у Радянському Союзі просто мусить знати, скільки людей загинуло.

Перша з оцінок належала безпосередньо Сталіну, а повідомив про неї політик, якому на Заході найбільше довіряли – Вінстон Черчілль. Саме тому ця оцінка побутує в публіцистиці по сьогоднішній день. На жаль, читати першоджерело – спогади Черчілля – не всім вистачає часу. Автор розділу про демографічні наслідки суцільної колективізації і голоду 1932-1933 рр. у тритомній книзі під редакцією Ю.Полякова «Население России в XX веке» Наталія Араловець торкнулася цього сюжету зовсім коротко: «В. Черчілль у воєнних спогадах згадав про висловлювання Й.В. Сталіна щодо 10 млн. селян, висланих і полеглих від голоду» [2, с. 270]. На репліку Черчілля: «Ви мали справу не з кількома десятками тисяч аристократів або великих поміщиків, а з мільйонами маленьких людей» Сталін відповів так: «З десятима мільйонами... Це було щось страшне, це тривало чотири роки, але для того, щоб позбавитися періодичних голодувань, Росії було абсолютно необхідно орати землю тракторами». А на питання, що сталося з куркулями, Сталін сказав: «Деяким з них дали землю для індивідуального обробітку в Томській області, або в Іркутській, або ще далі на північ, але основна частина була дуже непопулярна, і їх знищили власні наймити» [3, с. 526].

Із сказаного випливає, по-перше, що в СРСР за 4 роки було репресовано 10 млн селян, а по-друге, що Сталін взагалі не говорив про загибель селян від голоду (наявність його він, як відомо, заперечував). Сталін майстерно перекинув провину за знищення мільйонів селян з влади на наймитів. Скільки мільйонів загинуло, Сталін сам не знав. Цифра в 10 млн репресованих була названа навмання. Вона не відповідала ні кількості розкуркулених і висланих, ні кількості полеглих від голоду.

Якраз Всесоюзний перепис населення, відсутній через різні причини аж на 1937-й рік, найбільш переконливо підтвердив той факт, що організаторів голоду-геноциду в Україні і на Кубані аніскільки не турбувала точна кількість померлих від голоду. Стурбувала їх лише та обставина, що перепис міг виявити сліди злочину.

Дисидент з оточення А.Сахарова Олександр Бабьонішев (Максудов) опинився в США, де став авторитетним фахівцем в галузі демографічної історії радянської доби. Блискуче есе «Початок

1937: перепис населення» з'явилося спочатку в російськомовному журналі «Минувшее» (1986, №1), а потім увійшло в його підсумковий збірник демографічних праць «Потери населения СССР» (Chalidze Publications, Benson, Vermont, 1989).

Есе Максудова в своїх першопублікаціях було цікавим як розповідь про репресований і всіма забутий перепис. Радянське суспільство було шоковане заміткою Марка Тольця під назвою «Скільки ж нас тоді було?», яку опублікував московський тижневик «Огонек» у передостанньому числі за 1987 рік. Як засвідчила назва його замітки, Тольц був знайомий з есе Максудова в журнальному варіанті, яке закінчувалося іронічними словами: «Кінець-кінцем: коли нас скільки було?» Після 1991 р., коли Інститут історії СРСР АН СРСР опублікував окремою книгою короткі підсумки перепису 1937 р. (все, що збереглося в архівах), замітка Тольця і есе Максудова втратили інформаційну цінність, але зберегли історіографічне значення. Однак максудівське есе набуло іншої якості: воно змушує задуматися над тим, чому результати перепису виявилися несподіваними для керівників СРСР.

Як уже вказувалося, у 1934 р. відділи ЗАГС були передані у відання НКВС. 28 вересня 1935 р. газета «Правда» опублікувала народжену в надрах ОДПУ постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про постановку обліку природного руху населення». У ній стверджувалося, що ця справа перебувала у незадовільному стані: «Органи обліку часто використовувалися класовими ворогами (попи, куркулі, колишні білі), які пробралися в ці організації і проводили там контрреволюційну, шкідницьку роботу (реєстрація по кілька разів смерті одних і тих же осіб, недооблік народжень і т.д.). «І т.д». насправді не існувало. Авторів закону турбували тільки переоблік смертей і недооблік народжень. Точніше було б сказати так: їх хвилював низький рівень природного приросту, який не давав можливості швидко «погасити» втрати від голоду 1932-1933 рр. Іншими словами, автори закону намагалися замести сліди своєї злочинної діяльності звинуваченням працівників ЗАГСів у шкідництві. Чому «шкідництво» повинне було полягати у переобліку смертей і недообліку народжень, а не навпаки, залишалось незрозумілим.

Щоб припинити циркуляцію чуток про величезні втрати внаслідок голоду, Сталін взяв на себе функцію монопольного інформатора з питань смертності, народжуваності й загальної чисель-

ності населення. Щоб бути переконливим, він зробив необережну заяву. Виступаючи в січні 1934 р. зі звітною доповіддю ЦК ВКП(б) XVII з'їздові партії, генсек з властивим йому притиском наголосив на зростанні чисельності населення СРСР з 160,5 млн осіб наприкінці 1930 р. до 168 млн наприкінці 1933 р. [4, 332]. Цифра 168 млн була сумою двох величин: опублікованої ЦУНГО оцінки чисельності на січень 1933 р. – 165,7 млн осіб і річного природного приросту, який на початку 30-х рр. складав приблизно 2,5 млн осіб. Обнародуванням цієї цифри Сталін давав зрозуміти усім, хто виступав з різними версіями втрат від голоду, що в СРСР не було втрат, а відповідно й голоду. Ця заява викликала жах у демографів. Вони розуміли, що доведеться незабаром проводити перепис населення й публікувати його результати, які, поза всяким сумнівом, будуть меншими від очікуваних.

У промові на Всесоюзній нараді комбайнерів в грудні 1935 р. Сталін зробив ще один демографічний демарш. Ця заява (разом з надрукованими в газеті ремарками офіційної стенограми) звучала так: «У нас тепер всі говорять, що матеріальне становище трудящих значно поліпшилося, що жити стало краще, веселіше. Це, звісно, правильно. Але це веде до того, що населення почало розмножуватися куди швидше, ніж у старий час. Смертності стало менше, народжування більше, і чистого приросту виходить незрівнянно більше. Це, звісно, добре, і ми це вітаємо (веселе пожвавлення в залі). Тепер у нас кожний рік чистого приросту населення виходить близько 3 мільйонів душ. Це значить, що кожний рік ми одержуємо прирощування на цілу Фінляндію (загальний сміх)» [5].

Друга заява відділена від першої двома роками. Не підлягає сумніву, що в 1934-1935 рр. смертність зменшилася, тому що під час Голодомору гинули головним чином люди похилого віку. Поточні показники природного приросту тимчасово стали сприятливими. Мабуть, це й завело Сталіна в оману. Йому не слід було педалювати на «цілій Фінляндії».

Озвучення «липової» кількості населення на партійному з'їзді (нагадаємо: 168 млн. осіб на початок 1934 р.) означало, у поєднанні з цією заявою, що на початку 1935 р. в СРСР повинно було виявитися 171 млн осіб, в 1936 р. – відповідно 174 млн, а в 1937 р. – 177 млн осіб «Не уникнути враження, – зазначав Максудов в своєму есе про перепис 1937 р., – що керівники

країни і навіть демографи не мали в 1936-1937 рр. реального уявлення про наслідки здійснюваних соціальних заходів. Вони не могли не здогадуватися, що голод і масова смертність на селі змінюють демографічну картину, але як і на скільки – не знали» [6, с. 272].

Не можна визначити, хто і в якій формі попередив Сталіна про небезпеку, приховану в переписі населення. Але можна з певністю сказати, що попередження було зроблене в дуже обережній формі. В іншому разі генсек відмовився б від проведення перепису, як він це зробив у повоєнний період. Демографи тоді пропонували провести перепис через 10 років після попереднього, у 1949 р., але він був проведений тільки через 20 років, у 1959 році.

Більш-менш точно можна визначити дату попередження про пов'язані з переписом політичні неприємності. 27 червня 1936 р. ЦВК і РНК СРСР заборонили аборти (заборона пережила Сталіна, залишаючись в силі до листопада 1955 р.). Цей екстраординарний захід спрямовувався на те, щоб «населення почало розмножуватися куди швидше, ніж у старий час». Справді, в УРСР число народжень зросло з 766 тис. в 1935 р. до 1214 тис. в 1937 р. [7, с. 25]. Проте, до призначеної вже дати перепису залишалось обмаль часу, а тому заборона абортів не вплинула на його результати.

1 січня 1937 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР звернулися до населення країни із закликом свідомо поставитися до перепису, який мав виявити всьому світу мовою точних цифр величезні перемоги соціалізму. Цього дня майже мільйон мобілізованих і навчених добровольців-рахувальників зробили попередній суцільний обхід населення, готуючись до критичної дати – ночі з 5 на 6 січня, коли мала бути врахована кожна наявна в країні людина. Союзні республіки повинні були не пізніше 10 січня відправити в Москву телеграфне донесення з сумарною цифрою переписаного населення. До 16 січня республіки, краї і області мали відправити в центр заново перевірені дані. ЦУНГО Держплану СРСР зобов'язувався подати урядові найбільш важливі для державного планування дані: загальну чисельність населення і його розподіл за регіонами і статтю. У Москві, Ленінграді і Харкові запрацювали машинно-лічильні станції з більш ніж тисячею працівників на кожній. За кілька місяців вони мали опрацювати всі дані Всесоюзного перепису [1, с. 267-268].

За зразково проведений перепис уряд нагородив начальника ЦУНГО І.Кравалю орденом Леніна. Високі урядові нагороди одержали й інші керівники переписної кампанії. В газетах і журналах почали з'являтися перші вибіркові дані перепису. Проте вся ця атмосфера піднесення обірвалася в день, коли союзні республіки повинні були відправити в Москву телеграфні донесення з сумарною цифрою переписаного населення. В цей день, 10 січня, заступник начальника Управління народногосподарського обліку Укрдержплану Е.Кустолян у записці на ім'я І.Кравалю, надісланій разом з обов'язковим телеграфним повідомленням, вказав: «Результати перепису по УРСР, судячи з попередніх даних, роблять цей матеріал абсолютно секретним» [9, с. 8]. Загальна чисельність населення України виявлялася меншою, ніж була в 1926 р. Перепис 1937 р. витягував на суд людський замовчувану владою демографічну катастрофу.

У часи горбачовської «перебудови» політика гласності зробила можливим те, що було неможливим впродовж багатьох десятиліть, починаючи з січня 1937 р.: відкрила доступ до радянської демографічної статистики. Першим скористався цим директор Центрального архіву народного господарства СРСР В.Цаплін. Він опублікував у журналі «Вопросы истории» лист начальника ЦУНГО Кравалю на ім'я Сталіна і Молотова від 14 березня 1937 р. «Про попередні підсумки Всесоюзного перепису населення». Виявилось, що перепис зареєстрував 162 003 225 осіб. У цю цифру входили категорії населення, які переписувалися окремо: 1 956 217 службовців РСЧА, Внутрішніх військ і прикордонної охорони НКВС, а також 2 653 036 осіб, які входили до спецконтингенту НКВС (тюрми і концтабори) та Наркомату освіти (спецшколи і колонії) [10, с. 176].

Перепис 1937 р. в УРСР показав такі результати порівняно з переписом 1926 р. [11, с. 17]:

Регіон	17.12.1926	6.01.1937	1937 р. у % до 1926 р.
Вінницька обл.	4 358 526	3 918 736	89,9
Київська обл.	5 800 912	5 098 241	87,9
Чернігівська обл.	2 784 311	2 522 371	90,6
Харківська обл.	5 722 653	5 053 431	88,3
Донецька обл.	2 963 690	4 578 669	154,5
Дніпропетровська обл.	3 483 665	3 721 228	106,8
Одеська обл.	3 244 620	2 925 399	90,2
Молдавська АРСР	567 599	569 534	100,3
<b>УРСР в цілому</b>	<b>28 925 978</b>	<b>28 387 609</b>	<b>98,1</b>

З таблиці видно, що за 10 років в Україні відбувся істотний перерозподіл населення, зумовлений передусім урбанізаційними процесами під впливом високих темпів капітального будівництва в Донецько-Придніпровському регіоні. Тому на всіх інших областях, окрім Донецької і Дніпропетровської, демографічна катастрофа позначилася ще сильніше. Начальник УНГО при Держплані УРСР мав підстави для висновку про необхідність засекретити результати перепису 1937 року.

Катастрофа українців в СРСР виглядала ще виразніше, якщо співставити переписну динаміку чисельності десяти найбільш чисельних народів Радянського Союзу [12, с. 97]:

		1926 р.	1937 р.	1937 р. у % до 1926 р.
1	Росіяни	77 791 124	93 933 065	120,7
2	Українці	31 194 976	26 421 212	84,7
3	Білоруси	4 738 923	4 874 061	102,9
4	Узбеки	3 955 238	4 550 532	115,0
5	Татари	3 029 995	3 793 413	125,2
6	Казахи	3 968 289	2 862 458	72,3
7	Євреї	2 672 499	2 715 106	101,6
8	Азербайджанці	1 706 605	2 134 648	125,1
9	Грузини	1 821 184	2 097 069	115,3
10	Вірмени	1 568 197	1 968 721	125,5

Динаміка чисельності окремих народів у міжпереписний період визначалася впливом кількох чинників: форсованими темпами соціально-економічних перетворень (які у випадку з казахами призвели до демографічної катастрофи), політикою масових репресій, в атмосфері яких тільки й ставали можливими примусові перетворення, і, нарешті, відмовою від політики коренізації за кордонами республік, утворюваних «титовими націями». Мільйони українців і білорусів, які постійно проживали за межами своїх республік, під час перепису 1937 р. реєструвалися як росіяни.

Услід за коротким повідомленням про попередні результати перепису 1937 р. І.Краваль надіслав Сталіну і Молотову свої пояснення з приводу того, чому чисельність населення виявилася нижчою очікуваної за даними поточного обліку. Начальник ЦУНГО опинився у вкрай незручній ситуації: йому доводилося знаходити науково подібні пояснення, які маскували б спричинені сталінською «революцією згори» людські втрати.

І.Краваль дезавуював поточну оцінку чисельності населення на 1 січня 1933 р. – 165,7 млн осіб. Поточний облік давав невірні завищені цифри, вказував він, пояснюючи це вадами системи реєстрації народжуваності та смертності. Тільки після передачі ЗАГСів у систему НКВС їхня робота почала налагоджуватися, змушений був додати Краваль, щоб не звинуватити в неефективній роботі це всесильне відомство [13, с. 40].

Звинувачення ЗАГСів і ЦУНГО в неналежному обліку населення виглядало нелогічно. Якби мова йшла про звичайну недбалість, то вона мусила б однаково позначитися на реєстрації взаємно протилежних показників – народжуваності і смертності. Щоб здійснювати цілеспрямований недооблік населення, потрібно було утримуватися від реєстрації народжень і фіксувати надлишкову кількість смертей. Отже, замість недбалості працівники цих відомств мали бути звинувачені у свідомо здійснюваному фальшуванні природної динаміки населення. Мотиви такого фальшування було неможливо пояснити, але в 1937 р. це не могло стати перешкодою для органів державної безпеки. Відповідальних працівників системи народногосподарського обліку звинуватили в контрреволюційному недообліку населення. Краваль був заарештований і розстріляний.

25 вересня 1937 р. РНК СРСР визнав матеріали Всесоюзного перепису населення дефектними. Переписні картки були знищені. Демографічна наука практично зникла під пресом репресій. Ті демографи, хто вижив, змушені були забути про свій фах. Науково-дослідні інститути з проблем народонаселення перестали існувати, у тому числі й всесвітньвідомий Демографічний інститут АН УРСР. Статистичні органи зобов'язувалися провести новий перепис населення на початку 1939 року.

Ми не можемо точно визначити демографічні втрати від голоду 1921-1923 рр. і від голоду 1946-1947 рр., тому що ці трагедії сталися після тривалих війн. Якщо нема цифри втрат воєнного часу, у тому числі даних про міграцію населення, оцінка втрат від повоєнного голоду стає неможливою. У випадку з наслідками голоду 1932-1933 рр. – все інакше. Після перепису 1939 р., результати якого були оголошені, стало можливим «взяти у вилку» втрати голодних років. Трудність полягала лише в тому, щоб визначити рух населення у період між переписами.

Ті, хто проводив перепис 1939 р., мали сильне бажання вийти на «справну цифру». Проте причетні до влади люди розуміли, що перепис, проведений з невеликим часовим відривом від попереднього, сфальсифікувати майже неможливо. В усякому разі, його фальсифікація була менш масштабною, ніж невдалі спроби фальсифікації перепису 1937 р. Це переконливо підтвердилося простим порівнянням переписів 1937 і 1939 рр., коли воно стало можливим.

«Вилка» у вигляді двох переписів населення, між якими знаходилися голодні роки, зробила оцінки втрат від голоду 1932-1933 рр. більш точними. Щоправда, постала істотна відмінність між точністю загальносоюзних і республіканських оцінок. Показник міграції в загальносоюзних оцінках дорівнював нулю, тоді як в обрахунок республіканських втрат доводилося включати сальдо міграційного балансу. Оскільки його не знали, діапазон оцінок коливався у широких межах.

Огляд оцінок втрат від голоду треба починати з розрахунків професора Т.Соснового, який працював в Укрдержплані на посаді агронома-економіста, але залишився в Харкові після переведення столиці в Київ. В Харкові він залишався і після окупації міста німецькими військами, в 1942-1943 рр. працював керівником планово-економічного відділу міської управи. Сосновий спромігся витиснути максимум можливого з радянських довідників для службового користування 30-х рр. і опублікував в 1942 р. свою знамениту статтю з розрахунками жертв Голодомору в харківській газеті «Нова Україна». Стаття була передрукована 2 і 5 лютого 1950 р. газетою «Українські вісті», що виходила в Новому Ульмі (ФРН) – найбільшому осередку українців з категорії переміщених осіб. Редакція додала до попередньої назви «Правда про голод в Україні в 1932-1933 рр». свій підзаголовок: «Спроба зробити обчислення кількості загиблих, ґрунтуючись на советських статистичних відомостях». У цьому ж році газетна публікація Т.Соснового з'явилася в Новому Ульмі окремою брошурою [14, с. 118-119].

Відштовхуючись від факту появи статті Соснового в західнонімецькій газеті, деякі дослідники зробили висновок про те, що він емігрував в ФРН, а звідти переїхав в США. Слідом за ними я повторив ці твердження в колективній монографії, що вийшла в світ під грифом Інституту історії України НАН України в 2003 р. [15, с. 486]. Однак більш вірогідною здається інформація

Д.Соловея, який припускав, що Сосновий загинув в окупованому Харкові. Дмитро Соловей на початку 30-х рр. теж працював в харківському Будинку уряду – в УНГО при Укрдержплані [16, с. 19].

Звернемося до розрахунків Т.Соснового у передачі Д.Соловея, який користувався новоульвівською газетою. Сосновий вважав, що до кінця 1932 р. в Україні від голоду загинуло 1 505 тис., а за першу половину 1933 р. – 3 317 тис. осіб, що разом складало 4 822 тис. осіб. Всього Україна недорахувалася під час перепису 1939 р. 7 521 тис. своїх громадян [17, с. 152-153].

Ключовими величинами в обрахунку Т.Соснового були дані перепису 1939 р., а також поточний облік населення за станом на 1.01.1932 і на 1.01.1933. На відміну від інших експертів, він відмовився від використання даних перепису 1926 р. Можна здогадатися, що в його очах переваги такого надійного джерела, як перепис, знецінювався впливом катаклізмів 1927-1931 рр. на демографічний стан суспільства. Однак поточний облік населення УРСР був дуже недосконалим. Крім того, Сосновий встановлював гіпотетичний приріст населення між початком 1933 р. і переписом 1939 р. за допомогою формули складних відсотків, яка непридатна для обрахунку демографічних величин.

Тим не менш, Сосновий спирався на реальні, хоч і спотворені певним чином величини. Якщо ми введемо в цей розрахунок невідому йому величину від'ємного сальдо міжреспубліканського міграційного балансу, то одержимо цифру прямих втрат в розмірі 3 479 тис. осіб. Ця цифра близька до показників, які обраховуються на основі доступної тепер демографічної статистики.

Опосередкованими втратами від голоду Т.Сосновий вважав весь дефіцит населення між початком 1932 р. і початком 1939 р. В його розрахунках цей дефіцит дорівнював 7 521 тис. осіб. Слід визнати, однак, що на стан населення впродовж цих семи років впливали й інші чинники. Голодомор був лише одним з них.

У повоєнній літературі української діаспори опубліковані в 1942 р. дані Т.Соснового здобули визнання. На відміну від довоєнних експертних оцінок, вони були одержані порівнянням чисельності населення до і після Голодомору. Мало значення й те, що використовувалися відсутні на Заході спеціалізовані видання Держплану УРСР. Нарешті, розрахунки Соснового були представлені громадськості в доступній для розуміння і навіть образній формі. Сосновий

підкреслював, що в розпал голоду, який визначався цілком точно – перша половина 1933 р., щоденно гинуло до 25 тис. українських селян, тобто тисяча в день, 17 – щохвилини.

10 вересня 1993 р. у Києві відбулася міжнародна наукова конференція у зв'язку з 60-річчям Голодомору. Голова оргкомітету конференції, віце-прем'єр-міністр М.Жулинський в своїй доповіді назвав цифри втрат від голоду – прямі (4,8 млн) і непрямі (7,5 млн) [18, с. 7]. Ці величини вже давно не пов'язувалися з іменем Т.Соснового і з його першопублікацією в харківській газеті 1942 р. Віце-прем'єр-міністр України використав їх, тому що вони були найбільш популярні в середовищі української діаспори. Услід за Жулинським ці цифри стали повторювати інші автори, які писали в Україні про Голодомор. З часом перша оцінка забулася, а друга (7,5 млн осіб) набула значення узагальнюючої цифри людських втрат за період 1932-1933 рр.

Не менш популярним як в літературі, так і у виступах політиків став набір цифр: 25 000 – щодня, 1 000 – щогодини, 17 – щохвилини. Т.Сосновий розрахував його для першої половини 1933 р., виходячи із загальної цифри визначених ним втрат – 3 317 тис. осіб. Однак про прив'язку цих конкретних цифр до одного півріччя теж забули. Цифру «17 за хвилину» нерідко множать на всі два роки голоду, одержують неправдоподібно високі загальні втрати, після чого злостиво їх критикують.

Повернімося, однак, до аналізу повоенних версій втрат від голоду 1932-1933 рр. в СРСР. Розрахунки Т.Соснового мали унікальну долю, але вони все-таки були одними з багатьох.

Слід зупинитися на тому, як ставився до оцінок втрат від Голодомору найбільш авторитетний серед української діаспори фахівець в галузі статистики і демографії – Володимир Кубійович. У редактованій ним «Енциклопедії українознавства» стаття «Голод в 1932-1933 рр». була написана В.Маркусем. Порівнюючи оцінки різних експертів, Маркусь називав прямі втрати від голоду в діапазоні від 5-6 млн до 2,5 млн осіб [19, с. 406]. Сам Кубійович, незважаючи на фахові знання в галузі демографії (а можливо, завдяки цим знанням), не намагався визначити конкретну кількість жертв Голодомору. Після появи перших коротких повідомлень про результати Всесоюзного перепису населення 1959 р. він опублікував велику статтю з аналізом змін у стані населення України за 1927-1958 роки. Торкаючись в ній

демографічної катастрофи українського народу в 30-х рр., він поставив під знак запитання цілий ряд показників, необхідних для визначення втрат від Голодомору: природний приріст, втрати від політичних репресій, добровільну еміграцію і депортації, імміграцію. Він сумнівався навіть у тому, наскільки можна було довіряти Всесоюзному перепису населення 1939 р. Разом з тим показники, які стосувалися чисельності населення, Кубійович розглядав як взаємопов'язаний комплекс цифр, тобто системно. Не маючи можливості визначити точну кількість прямих жертв Голодомору, він визначав їх у певному, й досить вузькому діапазоні – від 2 до 3 млн осіб. Цю експертну оцінку Кубійович супроводжував таким коментарем: «Більшість авторів подає втрати, спричинені голодом, багато вищі – на 4-7 млн. Якщо б прийняти ці числа, треба б консеквентно припускати дуже сильний приплив людності з інших республік в Україну, зокрема до сіл, щоб вирівняти ці величезні втрати. На такий масовий приплив неукраїнського населення до сіл України не маємо ніяких даних» [20, с. 13]. Такий підхід В.Кубійовича до кількісних оцінок жертв голоду був врахований в першому англomовному виданні «Енциклопедії українознавства». У статтях «Зміни в населенні після 1930» і «Економічна ситуація та голод 1932-33» прямі втрати оцінювалися в 3 млн, а втрати з урахуванням хвороб та зниження народжуваності – в діапазоні від 5 до 7 млн осіб [21, с. 825].

Перелічені версії втрат від голоду належали тим, хто жив і працював на Заході. Проте існує й версія, опублікована в Радянському Союзі. У 1974 р. побачило світ історико-демографічне дослідження найбільш авторитетного радянського вченого в цій галузі Б.Урланіса. Після XX з'їзду КПРС демографічна наука почала відроджуватися. Однак вчений міг досліджувати проблеми динаміки народонаселення тільки за повоенний час. Один з розділів своєї монографії «Проблеми динаміки населення СРСР» Урланіс присвятив аналізу достовірності демографічних прогнозів, починаючи з дореволюційного періоду. Вказавши на те, що зроблений у 1927 р. розрахунок Держплану СРСР прогнозував чисельність населення країни на квітень 1933 р. у кількості 169 млн осіб, Урланіс піддав його критиці за необґрунтованість і дав для порівняння петітом без будь-яких коментарів іншу оцінку чисельності населення на квітень 1933 р. – 158 млн осіб [22, с. 319]. Це був результат його власних

розрахунків, тогочасні статистичні джерела на початок 1933 р. (тобто до найвищої фази Голодомору) давали зовсім іншу цифру – 165,7 млн осіб. Квітень 1933 р. згадувався в книзі у зв'язку з контекстом, в якому йшлося про прогнозні оцінки народонаселення. Важливо було те, що називалася цифра після січня 1933 р., яка припадала на місяці Голодомору. Розрив між офіційними даними і цифрою Урланіса складав 7,7 млн. Це була прихована інформація про демографічний дефіцит, обумовлений в основному наслідками голоду.

У статті Максудова «Дискусії на Заході про втрати радянського населення в епоху колективізації», що увійшла в його книгу «Потери населення ССРСР», було здійснено аналіз монографії Б.Урланіса «История одного поколения». Урланіс створив демографічну історію покоління свого року народження – 1906 р. У книзі були опубліковані показники народжуваності й смертності населення в СРСР за всі роки, крім 1931-1933 [23, 200]. Методом зворотного обрахунку Максудов реконструював демографічні показники «заборонених років» і виявив, що найбільш авторитетний радянський демограф, який мав доступ до закритих архівів, оцінював втрати від голоду в СРСР в 7,5 млн осіб [24, 226]. Цифра практично збігалася з тією, яку вчений навів у замаскованому вигляді в монографії 1974 року. Мабуть, уже тут слід вказати, що ця цифра збігається і з сучасними розрахунками втрат від голоду в СРСР, які здійснені професійними демографами на підставі аналізу демографічної статистики.

Максудов взявся за цей напрям досліджень під впливом праць Б.Урланіса. Спочатку його праці оприлюднювалися у самвидаві. Найбільш рання друкована праця «Втрати населення СРСР в 1931-1938 рр.» з'явилася в 1975 р. у книзі «XX век» під редакцією Роя Медведєва. Потім ця праця була передрукована англійською і французькою мовами, а в істотно переробленому і розширеному вигляді з'явилася в нью-йоркському російськомовному збірнику «СССР: внутренние противоречия» (1982, № 5. – С.104-190). Тут до маскувального прізвища «Максудов» О.Бабьонішев додав раніше відсутній ініціал «С». Нарешті, Максудов взяв участь у колективній англійській монографії, яка вийшла в Едмонтоні (Канада) у 1986 р. під грифом Канадського інституту українознавчих студій. Монографію підготували Р.Сербин і Б.Кравченко за результатами наукової конференції, яка відбулася в Університеті Квебека (Монреаль) в

1983 р. Стаття Максудова була переробкою попередньої праці, але хід аналізу і його кількісні результати не змінилися. Цього разу до прізвища «Максудов» О.Бабьонішев додав ініціал «М» [25].

Урланіс мав у своєму розпорядженні радянську демографічну статистику, але не міг публікувати одержаних на основі її аналізу висновків. Максудов міг друкувати все, але його розрахунки будувалися на обмеженій статистичній базі. Застосовуючи власні підходи до аналізу доступного матеріалу, Максудов одержав результати, які заслуговували на довіру. Зокрема, він встановив, що з 147 млн осіб, врахованих Всесоюзним переписом населення 1926 р., до 1 липня 1931 р. померло 7 091 тис. Від цього моменту і до 1 січня 1939 р. природна смертність становила 12 млн осіб. В сумі зменшення населення за природними причинами склало 19,1 млн осіб. Проте фактично переписом 1939 р. було зафіксовано 122,6 млн осіб, які народилися до 1 січня 1927 р. Тобто зменшення населення склало 24,4 млн осіб. Це означало, що в 1927-1938 рр. природна смерть тих, хто народився до 1 січня 1927 р., досягла 5,7 млн осіб. Загальне зменшення населення поза рамками природної смертності дорівнювало, за розрахунками Максудова, 9,8 млн осіб [26, с. 145].

Оцінюючи сукупний вплив на кінцевий результат неточності наявного статистичного матеріалу, Максудов приходив до висновку, що повинна бути зроблена корекція в обидві сторони – на 3 млн. осіб. Щоправда, помилку перебільшення або применшення втрат він оцінював в 1-1,5 млн: від 8,3 до 11,3 млн осіб [27, с. 147].

Більше двох десятиліть Максудов робив розрахунки втрат населення від голоду як по СРСР в цілому, так і по Україні. Незмінним залишався підхід до методики розрахунку: спочатку називалася остаточна цифра, а потім оцінювалася її вірогідність залежно від якості джерел. В міру того, як джерела ставали більш якісними, розрив між максимальним і мінімальним значенням остаточної цифри скорочувався. У перших розрахунках Максудова діапазон вірогідних значень остаточної цифри був надзвичайно широким: допускалося можливе збільшення підсумкових втрат на 2 083 тис. і можливе зменшення їх на 1 500 тис. осіб. Отже, мінімальна оцінка дорівнювала 2 872 тис., а максимальна – 6 455. Звичайно, при такому розходженні значень втрати зручніше оцінювати в круглих цифрах: від 3 до



6,5 млн осіб. Навряд чи такий діапазон міг задовольнити критиків Максудова. Проте ті, хто визначав величину втрат однією цифрою, не були більш точними, скоріше навпаки. Подібний діапазон втрат обумовлювався реальним станом доступних для аналізу статистичних джерел.

Найбільш слабким місцем розрахунків Максудова, що стосувалися України, було, звичайно, сальдо міграції. Цю величину він брав буквально «зі стелі», тому що не мав утворюючих її елементів – інформації про добровільну міграцію, про депортації з України, про арешти і ув'язнення громадян органами державної безпеки (архіпелаг ГУЛАГ знаходився за межами республіки). Проте всі похибки міграційного сальдо вміщувалися в рамки визначеного Максудовим діапазону втрат.

Всі розрахунки істориків, демографів і статистиків до відкриття архівів доводиться визнати версіями – більш або менш достовірними. Аналіз довоєнних і повоєнних версій приводить до закономірного висновку: демографи мали відчутну перевагу перед істориками. Вони розробили модель нормального ходу демовідтворення, який мав би місце в СРСР (і в УРСР), якби не був підірваний колективізацією сільського господарства. Виконана на основі цієї моделі реконструкція дає змогу порівняти гіпотетичну картину демовідтворення з реальною, щоб здобути уявлення про масштаб людських втрат.

Завершуючи розгляд повоєнних версій, зупинимось на найбільш відомих серед широких кіл читачів розрахунках Роберта Конквеста. Адже його книга «Жнива скорботи» – найпопулярніше дослідження цієї теми на Заході і в Україні. Демографічним наслідкам голоду 1932–33 рр. Конквест присвятив окремий розділ – «Реєстр смерті». Наведу лише підсумкові цифри про демографічні втрати СРСР в 1930–1937 рр., тобто під час суцільної колективізації сільського господарства і в перші роки існування колгоспного ладу [28, с. 337]:

Показник	млн. осіб
Померлі селяни	11
Заарештовані і померлі в таборах пізніше	3,5
Разом	14,5
З цього числа:	
Померло через розкуркулення	6,5
Померло в казахстанській трагедії	1
Померло від голоду 1932–33 рр.:	
– в Україні	5
– на Північному Кавказі	1
– в інших місцях	1
Разом від голоду померло	7

Конквест наголошував на тому, що його підрахунки не є вичерпними, хоча й являють собою спробу створити з окремих деталей подобу цілісної картини подій. Аналізуючи цю спробу, Максудов зробив такий висновок: «Автор опинився в полоні великих цифр... На жаль, кількісні оцінки – слабкий бік цієї чудової праці» [29, с. 231].

Після відкриття доступу до радянської демографічної статистики і зроблених на її основі підрахунків (тим же Максудовим) можна оцінити вагу критичних зауважень на адресу Р.Конквеста. Виявляється, що Конквест не помилився в оцінці загальносоюзних прямих втрат від голоду, хоч помилився у співвідношенні втрат між Україною та іншими регіонами СРСР.

В архівному фонді ЦУНГО збереглися вичерпні матеріали про природний рух населення, включаючи первинні дані (щомісячні відомості по областях і районах). Щорічні дані по УРСР у міжпереписний період виглядали так (в тис. осіб) [30, с. 346]:

Рік	Кількість народжень	Кількість смертей	Природний рух
1927	1184,5	522,6	661,8
1928	1139,3	495,7	643,8
1929	1081,0	538,7	542,3
1930	1023,0	538,1	484,9
1931	975,3	514,7	460,6
1932	782,0	668,2	113,8
1933	470,7	1850,3	-1379,6
1934	571,6	483,4	88,2
1935	759,1	341,9	417,2
1936	859,0	361,3	533,7

Якою мірою наведені дані відбивали дійсність? Мабуть так, як будь-яка інша статистика реєстраційного характеру. У деяких місцевостях з різних причин спостерігалися недооблік народжень або смертей. Переоблік, зрозуміло, міг статися тільки в унікальних випадках, інакше його треба було б розцінювати як дію, свідомо націлену на спотворення статистики невідомо для чого. Тільки в 1933 р. робота державних органів у сільській місцевості була порушена. І все-таки в голодні роки відділи ЗАГСів працювали в основному стабільно. Про це свідчила щомісячна

інформація про динаміку народжень і смертей, яка оперативно надсилалася в Москву з сільської місцевості України [31, с. 347]:

	Народилося	Померло
<b>1932 р.</b>		
січень	73 994	31 691
лютий	62 663	35 404
березень	60 416	43 100
квітень	52 310	46 617
травень	51 419	50 401
червень	46 566	55 293
липень	55 327	52 818
серпень	51 456	47 939
вересень	47 121	43 265
жовтень	45 732	47 083
листопад	37 603	38 716
грудень	30 408	34 801
<b>За рік</b>	<b>615 015</b>	<b>527 134</b>

<b>1933</b>		
січень	36 725	43 901
лютий	27 712	60 632
березень	25 401	135 767
квітень	23 663	174 202
травень	25 882	253 155
червень	28 687	361 195
липень	30 809	278 789
серпень	38 075	103 319
вересень	34 764	65 649
жовтень	33 383	42 820
листопад	27 607	28 167
грудень	21 725	34 421
<b>За рік</b>	<b>354 373</b>	<b>1 582 017</b>

Акція суцільної конфіскації продовольства в сільській місцевості України здійснювалася впродовж січня 1933 року. Результатом її стало різке підвищення смертності уже в лютому, коли П.Постишев почав розгортати кампанію підготовки селян через колгоспи в рамках підготовки до весняної сівби. Цифри смертності в наступні місяці показують, що постишевська кампанія поширювалася не на всіх селян. Від березня до серпня реєструвалися далеко не всі смерті внас-

лідок дезорганізації роботи ЗАГСів. Реальна смертність (включаючи природну) за цей час в 2-3 рази перевищувала показані в таблиці цифри.

На початку березня 1990 р. кафедра українських студій Торонтського університету (проф. П.Магочі) і Канадський центр радянських та східноєвропейських студій (Р.Джонсон) організували міжнародну конференцію на тему «Україна під Сталінім». На цій конференції я запропонував керівникові Центру радянських і східноєвропейських студій при Мельбурнському університеті Стефену Віткрофту і професору Російського дослідницького центру в Гарвардському університеті Олександрю Бабьонішеву (Максудову) підготувати спільну статтю про демографічну катастрофу в Україні і опублікувати її в українській науковій пресі. За 1990 р. ми зробили три варіанти статті для «Українського історичного журналу». На останньому етапі Віткрофт відмовився від співавторства, тому що не поділяв нашої спільної з Максудовим довіри до показників народжуваності і смертності поза рамками голоду 1932-1933 років.

Дані про народжуваність ми з Максудовим погодилися вважати надійними за всі роки, крім 1933 р. Максудов звернув увагу на те, що народжуваність повинна була досягти найнижчого рівня не в 1933, а в 1934 році. Адже тоді народжувалися діти, зачаті у попередньому голодному році. Голод, як відомо, призводить до зниження вірогідності зачаття. Малоімовірною була також можливість скорочення народжуваності в селах у 1933 р. вдвічі порівняно з попереднім роком, як це зафіксовано у відомостях ЗАГСів. Цілком очевидно, що зафіксоване скорочення відобразало падіння в 1933 р. точності обліку на селі, зумовлене дезорганізацією життя в умовах голоду. Про недооблік народжень свідчать також дані про рівень смертності в молодшому віці. Остання була практично однаковою в місті і на селі, що вказувало на неповноту обліку в сільській місцевості. Взнявши за основу дані таблиці про смертність у 1925-1926 рр., Максудов підрахував, що недооблік дитячої смертності становив у 1933 р. не менше 150 тис. осіб. Відповідно, не менший недооблік був і при обліку народжуваності. Отже, кількість народжень за 1933 р. мала бути скорегована до 621 тис.

Якщо припустити, що у наведеній вище таблиці динамічний ряд народжень і смертей більш-менш адекватно відбивав справжню кар-

тину за всі роки, крім 1933, то втрати населення від голоду могли бути визначені з досить високим ступенем надійності. Для розрахунку їх вимагалось вилучити природну смертність у 1933 р. Досить ймовірним є припущення, що вона близька до середньої арифметичної з показників смертності за 1927-1930 рр., тобто 524 тис. осіб. Далі, виходячи з відкорегованого показника народжуваності в 1933 р. (621 тис.), одержимо природний приріст за цей рік – 97 тис., а за десятиріччя між переписами – 4 043 тис. осіб. Враховуючи те, що кількість населення в Україні скоротилася у 1937 р. на 538 тис. осіб порівняно з 1926 р., одержимо демографічний дефіцит в 4 581 тис. осіб.

Якщо порівняти цю величину з розрахованою Максудовим без використання радянської демографічної статистики, то вражає її подібність. Однак вона оманлива. Максудов вийшов на свою цифру втрат від голоду після того, як запропонував позитивне для УРСР сальдо міграції в 600 тис. осіб. При негативному сальдо офіційної статистики (1 343 тис. осіб) втрати від голоду 1933 становитимуть 3 238 тис. осіб. Враховуючи можливі помилки демографічної статистики при обліку природного і особливо механічного руху населення, істинні втрати повинні визначатися не точною цифрою, а певним діапазоном можливих значень – від 3,0 до 3,5 млн осіб.

За даними про помісячну динаміку народжень і смертей у сільській місцевості можна вирахувати також втрати населення України від голоду в першій половині 1932 р., який став безпосереднім наслідком зимових хлібозаготівель 1931-1932 рр. Якщо вважати, що в 1932 р. нормальна смертність становила 524 тис. (як і для 1933 р.), то ці втрати становлять 144 тис. осіб.

Максудов не бажав використовувати складений працівниками ЦУНГО міграційний баланс, навіть з поправкою на сотні тисяч осіб в обидва боки від розрахованої цифри (діапазон від 3 до 3,5 млн – це і є поправка в сотні тисяч). Він більше не відстоював позитивне сальдо міграції в 600 тис. осіб, на якому ґрунтувалися його первинні розрахунки. Тепер він вважав, що протягом міжпереписного десятиліття склався приблизно нульовий баланс. Нульовий варіант означав, що прямі втрати населення УРСР від голодомору в 1933 р. залишилися на рівні, який розраховувався на основі аналізу природного руху населення. Якщо цю оцінку (4 581 тис.) представити як попередню, з округленням при-

близно на 200 тис. в обидва боки, то одержимо діапазон значень від 4,4 до 4,8 млн осіб.

Отже, оцінки прямих втрат, які були опубліковані в нашій спільній з Максудовим статті «Втрати населення України від голоду 1933 р» (Український історичний журнал. – 1991. – № 2), розійшлися на величину негативного для України сальдо міграційного балансу.

Якому з двох діапазонів втрат можна довіряти: від 3 до 3,5 чи від 4 до 4,8 млн осіб?

Правдивість першого або другого діапазону втрат від голоду 1933 р. може бути перевірена порівнянням їх з результатом, отриманим принципово іншим методом розрахунку (такі результати існують). Однак, спочатку треба розглянути, наскільки наявний в нашому розпорядженні історичний матеріал узгоджується з трьома можливими гіпотезами різноспрямованих міграційних потоків:

– приплив населення в Україну протягом 1927-1936 рр. врівноважувався відпливом;

– кількість тих, хто виїхав з України добровільно або був депортований, істотно перевищує кількість тих, хто приїхав в республіку на постійне проживання;

– кількість тих, хто приїхав в Україну, істотно більша, ніж кількість тих, хто покинув республіку.

Третій варіант навіть не слід розглядати, хоча у післявоєнні десятиріччя Україна (з Кримом), Кубань і республіки Балтії завжди знаходилися на перших місцях за кількістю мігрантів. Перший варіант можливий, але конкретними даними він не підтверджується. За другим варіантом – не тільки авторитет центрального статистичного відомства СРСР, але й конкретні факти різноманітного характеру.

На жаль, не існує надійних даних про кількість селян, які в першій п'ятирічці знялися з місця і поїхали світ за очі від суцільної колективізації. Судячи з того, як зменшилася кількість селянських господарств до 1932 р. включно, селяни тікали сотнями тисяч, аби не бути розкуркуленими. Здійснювані радянською владою депортації були, мабуть, «скромнішими» за масштабами. Офіційно розкуркулення і вислання торкнулося у 1930-1931 рр. 260 тис. осіб [32, с. 171]. Кількість німців і поляків, висланих з прикордонної смуги в 1934-1936 рр. (це були перші депортації за національною ознакою), дорівнювала 70 тис. осіб [33, с. 243]. Кількість людей, заарештованих органами державної

безпеки (як правило, їх відправляли в ГУЛАГ або розстрілювали), дорівнювала за 1927-1936 рр. 750 тис. осіб [34, с. 119].

Зворотний потік в Україну важче піддається кількісному вимірюванню. Інтенсивно поповнюючись вихідцями з села, робітничий клас України за роки першої п'ятирічки подвоїв свою чисельність. Його зростання відбувалося також за рахунок новоприбулих з Російської Федерації. Міське населення збільшувалося в середньому на 300 тис. жителів щороку, й новоприбулі в цьому поповненні склали приблизно п'яту частину (60 тис.) [35, с. 43]. Отож за їх рахунок робітничий клас України зріс у 1927-1932 рр. приблизно на 300-350 тис. осіб. Найбільш значним каналом припливу робочої сили з-за кордонів України був організований державою набір працівників на шахти Донбасу і на металургійні заводи республіки.

Утворений в серпні 1933 р. Всесоюзний переселенський комітет при Раднаркомі СРСР розгорнув активну діяльність по заселенню українських сіл, які вимерли від голоду, так званими доприселенцями. Того ж року з Горьковської області в Одеську було переселено 2 120 господарств, з Іванівської в Донецьку – 3 527 господарств, з Центрально-Чорноземної області в Харківську – 4 800 господарств, із Західної в Дніпропетровську – 6 679 господарств. Усього в Україну було завезено 21 856 господарств колгоспників з усім майном (117 149 осіб) [36, с. 164]. Щоправда, інших акцій такого масштабу ми не знаємо.

Отже, відомі нині окремі факти і цифри про відплив з УРСР і приплив у республіку людей на початку 1930-х рр. недостатні, щоб скласти цілісну картину тогочасних міграційних процесів. Можна стверджувати, однак, що міграційні процеси у першій п'ятирічці були досить інтенсивними, причому істотно переважав відплив населення. В другій п'ятирічці усі ці процеси були примусово стабілізовані на досить низькому рівні. Запроваджена з 1933 р. паспортна система різко обмежила територіальну мобільність українських селян. Безпаспортний статус прив'язав їх до рідних осель. Ця сама причина обмежила й потік бажаючих приїхати в Україну.

Досліджуючи демографічну катастрофу, не слід забувати й про таку її складову, як ненароджені. Справді, голод зумовив різке зниження народжуваності. То хіба не слід ці непрямі втрати включати складовою частиною в сукупні втрати?

Середня народжуваність за 1927-1931 рр. дорівнювала 1 680,6 тис. осіб. Недобір народжень внаслідок голоду становив у 1932 р. 298,6 тис., у 1933 – 459,6 тис. і в 1934 – 509 тис. Отже, повні демографічні втрати, включаючи ненароджених, для 1932 р оцінюються в 443 тис., а для 1933 р. разом з демографічною луною у формі зниження народжуваності в 1934 р. – 4 207 тис. осіб. Загалом за 1932-33 рр. повні втрати становлять, якщо врахувати дані про механічний рух населення, які виявлені в архівному фонді ЦУНГО, 4 649 тис. осіб. Неточність відомостей про природній приріст і особливо про механічний рух населення змушує визнати повні (тобто з урахуванням зниження народжуваності) втрати в певному інтервалі – від 4,5 до 4,8 млн осіб. Якщо не враховувати механічний рух населення, на чому наполягав Максудов, повні демографічні втрати становитимуть до 6 млн осіб [37, с. 9].

Після конференції в Торонто я одержав від Максудова рукопис його неопублікованої статті «Оцінка втрат населення України в роки колективізації (на основі даних знайдених переписів 1937 і 1939 рр.)». Базуючись на цьому рукопису, я підготував нашу спільну статтю, яка (після перегляду Максудовим) була опублікована в «Українському історичному журналі».

Перед виходом з друку книги «Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» я встиг замінити попередній варіант своєї статті «Трагічна статистика голоду» новим варіантом, який враховував систему підрахунків природного руху населення, виконану Максудовим. Книга вийшла з друку ще в 1990 р., а журнальна стаття у співавторстві з Максудовим з'явилася тільки в лютому 1991 р. В критичному огляді української радянської історіографії з проблем Голодомору Дж. Мейс помилково зазначив, що стаття «Трагічна статистика голоду» в книзі, підготовленій співробітниками Інституту історії партії при ЦК Компартії України, застаріла внаслідок відкриття доступу до матеріалів перепису 1937 року [38, с. 149]. Варто перечитати цю статтю, щоб це непорозуміння розвіялося.

У січні 1995 р в Центрі російських і східноєвропейських студій Торонтського університету відбувся семінар на тему «Населення Радянського Союзу 20-30-х рр. у світлі нових документальних свідчень». У його роботі взяли участь 23 фахівці з 16 університетських, академічних або галузевих науково-дослідних установ з дев'яти країн. Російська делегація була

найчисленнішою: Ю.Поляков (Інститут російської історії РАН), А.Вишневецький (Інститут економічних прогнозів РАН), Є.Андрєєв, В.Бірюков, А.Волков, Л.Дарський, Т.Харкова (Інститут статистики і економічних досліджень Держкомстату). Канаду представляли Р.Джонсон, С.Соломон, Н.Ховелл (Торонтський університет) і А.Романюк (університет Альберти). Делегація України складалася з автора цих рядків (Інститут історії України НАН України), А.Перковського (Інститут економіки НАН України) і С.Пирожкова (Інститут стратегічних досліджень). До американської делегації входили О.Бабьонішев (Гарвардський університет), Б.Андерсон (університет Енн Арбор), Б.Сільвер (Мічиганський університет). З Франції приїхали С.Адамець і А.Блюм (Національний інститут демографічних досліджень). У семінарі взяли також участь С.Віткрофт (Мельбурнський університет), Р.Девіс (Бірінгемський університет), М.Ліві-Баччі (Флорентійський університет), М.Тольц (який тепер представляв Ізраїль). Доповіді Бабьонішева, якого всі знали під псевдо Максудов, і моя присвячувалися втратам України під час голоду і репресій.

Якщо до відкриття статистики Максудов оцінював демографічні втрати України за 1927-1938 рр. в 4 372 тис. осіб (з можливим інтервалом відхилення в 30%), то з урахуванням нових даних, за його розрахунками, Україна втратила між 1926 і 1937 рр. 4 286 тис. осіб (з можливим інтервалом відхилення в 10-15%) [39, 139]. Головним каменем спотикання був все той же механічний рух населення. Тепер Максудов вважав, що в період між переписами баланс міграції був для України позитивним і дорівнював 200 тис. осіб. Цю цифру він отримав, порівнюючи динаміку національного складу населення, зареєстровану переписами 1926 і 1937 років.

Андрєєв, Дарський і Харкова під час обговорення доповіді цілком слушно вказали на обмежені можливості використання даних про зміни в національному складі населення для оцінки втрат у період між переписами 1926 і 1937 або 1939 років. Додаткова аргументація була наведена у доповіді Андрєєва «Демографічна історія Російської Федерації». Андрєєв вказував на багато випадків зміни національного самовизначення українців, а отже, і їх чисельності в Росії, не пов'язаної з фізичним зменшенням їх кількості. Я нагадав придушення державними органами національного самовизначення українців

Північного Кавказу під час переписів 1937 і 1939 років. Тоді українцями могли заявити себе тільки ті, хто приїхав на Північний Кавказ після 1926 року. В своїй доповіді я обґрунтував оцінку втрат від голоду 1932-33 рр. в Україні, яка була оприлюднена у 1990 р. в статті «Трагічна статистика голоду», розміщеній у книзі «Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». Обговорюючи доповідь, Вишневецький заперечив один з елементів наших спільних з Максудовим розрахунків: фіксацію гіпотетичної народжуваності в голодні роки на рівні 1927-1931 років. Він запропонував визначити щорічний темп спаду народжуваності у 1927-1931 рр. індексом 0,935. Застосування цього індексу автоматично вело до скорочення демографічного недобору на 583 тис осіб. Я не погодився з такими рекомендаціями, аргументуючи це тим, що ситуація в УРСР у 1927-1931 рр. була складною, і це позначалося на державній реєстрації, але після 1934 р. облік поліпшився. Врешті решт, взятий «зі стелі» індекс міг призвести до більшого спотворення демографічних втрат, ніж можливі спотворення під час реєстрації актів громадянського стану [40, с. 140]. Інших зауважень щодо змісту моєї доповіді учасники семінару не висловили.

С.Пирожков виклав свою методику обчислення втрат – шляхом співставлення реконструйованої гіпотетичної вікової структури населення УРСР в 1939 р., розрахованої за даними вікової структури, що її зафіксував перепис 1926 р., з реальною віковою структурою, виявленою переписом 1939 р. Розрахунки давали підставу твердити, що демографічні втрати між 1926 і 1939 рр. становили в УРСР близько 5,8 млн осіб [41, с. 63].

Цінність цього результату полягала в тому, що він був одержаний принципово іншим методом. Проте метод Пирожкова, як і метод, заснований на аналізі конкретних показників демографічної статистики, мав свої вади. У цьому легко пересвідчитись, вивчаючи доповідь С.Пирожкова на міжнародній конференції, скликаній 27 травня 1997 р. в Інституті історії України НАН України у зв'язку з 50-ю річницею голоду 1946-1947 рр. Пирожков почав свою доповідь з критики методу прямої реконструкції демографічних показників, які характеризували втрати населення через голод і репресії. «Такими методами оцінки, – говорив він, – користувався, наприклад, відомий американський історик Р.Конквест (1988), який визна-

чав число загиблих від голоду в 1932-1933 рр. в 5 млн осіб, а його український колега С.Кульчицький (1989) завдяки такому ж підходу оцінив втрати населення в 1933-1936 рр. в кількості 3,5 млн осіб. Однак, одержані таким чином результати не можна визнати повністю достовірними, оскільки якість поточного обліку природного руху населення в періоди демографічних катастроф знаходилася на низькому рівні» [42, 32].

З Пирожковим можна погодитися в тому, що розрахунок втрат залежить від обсягу і якості доступних для використання демографічних показників. Розрахунки Т.Соснового (1942), Р.Конквеста (1988) або мої у 1989 р. не базувалися на матеріалах поточного обліку народонаселення, а тому дуже різнилися один від одного. Коли з'явилася можливість користуватися всім масивом демографічної статистики, між дослідниками виникли суперечки в оцінці її якості. Зокрема, я цілком поклався на здійснену Максудовим реконструкцію природного руху, але не прийняв його заперечення офіційної статистики механічного руху населення. В результаті наші оцінки розійшлися.

Після наукового семінару в Торонто (1995 р.) С.Пирожков удосконалив свій метод і заново здійснив аналіз віково-статевої структури населення України за 1926-1939 рр. у такій послідовності операцій:

1. За висхідну приймалася віково-статева структура населення за переписом 1926 р., що була відкоригована з урахуванням даних про природний рух населення за станом на 1 січня 1927 р.

2. На основі вікової структури 1927 р. було проведено п'ятирічне переміщення на один крок, що дозволило одержати структуру населення на початок 1932 р.

3. Лінійною комбінацією вікових структур 1927 і 1932 рр. була одержана віково-статева структура населення 1929 р.

4. На основі вікової структури 1929 р були виконані два кроки п'ятирічного переміщення і одержана вікова структура на початок 1939 р.

5. Віртуальне населення моделі за статтю та віком на початок 1939 р. було співставлене з реальним населенням за переписом 1939 р.

Порівняння штучно сконструйованої структури населення на базі перепису 1926 р. з реальною структурою 1939 р. дало можливість визначити втрати демографічного потенціалу за 1929- 1938 рр. Розрахунок показав, що втрати становлять 4 758 тис. осіб [43, 40]. На думку Пирожкова, метод пересуви вікової структури на-

родонаселення є досить надійним, і з такою думкою слід погодитися. Разом з тим розрахунки цього вченого, які були опубліковані в 1991 р., відрізняються від його останньої оцінки на істотну величину – мільйон осіб. Отже, метод пересуви вікової структури населення теж не є панацеєю.

Завершуючи аналіз демографічної статистики, потрібно ще раз зупинитися на судженнях англо-австралійського історика і демографа Стефена Віткрофта, який спеціалізується від часу своєї праці в Центрі радянських (тепер – російських) і східноєвропейських досліджень Бірмінгемського університету на радянській тематиці. У 90-х рр. він досліджував проблему «розриву Курмана». Як відомо, зростання народонаселення (народжуваність мінус смертність), зафіксоване ЦУНГО по роках в період між переписами 1926 і 1937 рр., на 8 млн осіб перевищувало те зростання, яке випливало із зіставлення переписів 1926 і 1937 рр. Цю різницю Віткрофт назвав «розривом Курмана» – за прізвищем заступника начальника відділу населення і обліку природного приросту в ЦУНГО, який першим зробив спробу пояснити, куди поділася значна частина населення Радянського Союзу в період між двома переписами [44, 71-77].

Лист Курмана до Краваля від 14 березня 1937 р. був опублікований у відомій статті Ю.Полякова, В.Жиромської та І.Кисельова «Півстоліття мовчання» (Социологические исследования. – 1990. – № 6). Від того часу демографи намагалися подолати цей розрив коригуванням даних смертності й народжуваності. Зрозуміло, що їх найбільше цікавило коригування рівня смертності в 1933 р., оскільки показники ЦУНГО були явно невірні. Результати своїх досліджень Віткрофт опублікував під назвою «Про демографічні свідчення трагедії радянського села в 1931-1933 рр». у третьому томі п'ятитомника збірника документів і матеріалів «Трагедия советской деревни» (М., 2001. – С.866-887). Не переповідаючи тут методики розрахунків Віткрофта (яка схожа на максудівську), процитую його кінцевий висновок: «По одній лише Україні можна було б говорити про 3-3,5 млн додаткових смертей, а по СРСР в цілому, мабуть, про 6-7 млн» [45, с. 885].

Підіб'ємо підсумки в аналізі демографічної статистики. Розрахунки С.Кульчицького (в тому, що стосується динаміки природного руху населення, вони насправді є розрахунками О.Бабьонішева-Максудова) практично співпадають з цими розрахунками С.Віткрофта. Максудов

кілька раз змінював свій підхід до наявних в демографічній статистиці даних про механічний рух населення. Внаслідок цього змінювалися його кількісні оцінки жертв українського Голодомору. Співпадаючі оцінки С.Кульчицького (1990) і С.Віткрофта (2001) можуть бути перевірені розрахунками С.Пирожкова, здійсненими за принципово іншою методикою. Розрахунки Пирожкова проводилися двічі і дали різний результат: 5,8 млн осіб в 1991 р. і 4,8 млн осіб в 1998 році. Очевидно, ми повинні взяти для співставлення більш пізній результат.

Оцінка Пирожкова стосується втрат від голоду і репресій за період 1929-1938 рр. Її треба співставити з оцінкою сукупних, а не тільки прямих втрат від голоду. Сукупні втрати враховують зниження народжуваності під впливом голоду, а також здійснені владою депортації за соціальною або національною ознаками (втрати такого роду враховані в даних про механічний рух населення). У С.Кульчицького в публікації 1990 р. сукупні втрати вимірювалися діапазоном 4,5-4,8 млн осіб. У публікації 1998 р. одержаний С.Пирожковим іншим методом результат дорівнює 4,8 млн осіб. До цього треба додати, що в 2006 р. у відповідь на запитання редакції газети «Економические известия» директор Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України акад. С.Пирожков заявив: «прямі і опосередковані втрати від Голодомору в кордонах УРСР становили 4,6 млн осіб» [46].

Отже, демографічна статистика дає можливість визначити з більшою або меншою точністю кількісні показники демографічної катастрофи, яка спіткала український народ на початку 30-х рр. Хоч таких оцінок немало і вони суперечать одна одній (оскільки дослідники по-різному підходять до оцінки джерел), можна знайти величини, які співпадають, хоч одержані різними методами. Чому ж об'єктивні дані демографічної статистики не користуються належною увагою з боку політиків, журналістів і широкої громадськості?

У 2008 р. були оприлюднені розрахунки Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України по демографічних втратах від Голодомору. Згідно з ними смертність, що перевищувала нормальну, складала в Україні 3570 тис. осіб, а викликане голодом зниження народжуваності – 1050 тис. осіб. Отже, загальні людські втрати в кордонах України дорівнювали 4,6 млн осіб [47, с. 77]. Повторний розрахунок інституту

в 2009 р. дав приблизно такий же результат: прямі втрати – 3,9 млн осіб, дефіцит народжень – 1,1 млн, сукупні втрати – 5 млн осіб. Спеціалізований академічний інститут явно не бажав підтверджувати своїм авторитетом заяви Президента України про 10 млн. жертв Голодомору. Судові інстанції виявилися більш пластичними. У січні 2010 р. Апеляційний суд Києва, який прийняв на розгляд кримінальну справу за фактом вчинення геноциду в Україні у 1932-1933 рр., заявив, що демографічні втрати, з урахуванням кумулятивних, становлять 10 630 тис. осіб [48]. Іншими словами, до числа втрат були включені не тільки ненароджені в 1932-1933 рр. внаслідок голодування, але й діти та онуки ненароджених.

Органи ЗАГС подавали відомості про громадянський стан як в розділі міста і села, так і по національностях. Досить показовими є відомості про сукупну смертність (як природну, так і спричинену голодом) в національному розрізі. Треба тільки пам'ятати, що подані у представленій тут таблиці абсолютні дані (в тис. осіб) про смертність в 1933 р. відбивають не всю смертність у сільській місцевості України [49, с. 13]:

Національність	Місто	Село	Всього
українці	111,8	1 440,4	1 552,2
росіяни	33,2	51,8	85,0
євреї	20,1	6,9	27,0
поляки	2,8	17,9	20,7
молдавани	0,1	16,0	16,1
німці	1,7	11,5	13,2
болгари	0,2	7,5	7,7
греки	0,7	1,8	2,5
інші	60,4	124,2	184,6
<b>всього</b>	<b>230,9</b>	<b>1 678,1</b>	<b>1 909,0</b>

У формах звітності за національною ознакою була зареєстрована більша кількість смертей, ніж у формах звітності про природний рух (1850,3 тис. осіб), що можна вважати випадковістю. Частка українців серед померлих приблизно відповідає їх питомій вазі у загальному населенні республіки. Молдавське, польське, німецьке і болгарське населення майже повністю проживало в селах. Тому воно постраждало від голоду в тих же пропорціях, як українці. Євреї оселялися найбільше в містах, і тому смертність серед них мало

відрізнялася від природної. Переважна більшість росіян теж проживала в містах. Серед порівняно нечисленного населення в російських селах зареєстрована основна частка померлих.

Смертність сільського населення УРСР за статистикою ЗАГСів (яка фіксувала тільки половину або навіть третину реальних величин) у 1933 р. утричі перевищувала відповідний показник 1932 р. Статистичні матеріали, передані в моє розпорядження В.Кондрашиним з дозволом їх друкувати, фіксують подібну динаміку і в Нижньо-Волзькому краї (Саратовська і Сталінградська області, Республіка німців Поволжя). Чисельність сільського населення УРСР і НВК неспівставна, але динаміка смертей в тис. вказує на те, що на Волзі теж лютував голодомор (в тис. осіб.):

Місяці	Нижньо-Волзький край			Українська СРР		
	1932 р.	1933 р.	%	1932 р.	1933 р.	%
Січень	3,4	5,4	158	31,7	43,9	138
Лютий	3,4	6,9	202	35,4	60,6	171
Березень	3,6	12,8	352	43,1	135,8	315
Квітень	3,5	19,0	544	46,6	174,2	373
Травень	3,5	30,2	861	50,4	253,2	502
Червень	4,1	31,6	777	55,3	361,2	653
Липень	5,3	28,8	544	52,8	278,8	528
Серпень	4,8	15,6	326	47,9	103,3	215
Вересень	4,8	9,0	190	43,3	65,6	152
Жовтень	4,2	6,8	163	47,1	42,8	91
Листопад	3,7	4,7	129	38,7	28,2	73
Грудень	3,8	4,9	129	34,8	34,4	99
<b>За рік</b>	<b>47,9</b>	<b>175,6</b>	<b>366</b>	<b>527,1</b>	<b>1582,0</b>	<b>300</b>

Передані мені В.Кондрашиним матеріали про національний розріз статистики смертності в сільській місцевості Поволжя (Нижньо-Волзький і Середньо-Волзький краї) виглядають так (в тис.):

Національність	1932 р.	1933 р.	%
Росіяни	116,5	241,6	207
Німці	16,8	38,7	231
Мордва	21,6	33,2	154
Українці	8,5	17,1	200
Татари	5,2	10,1	192
Чуваші	4,4	8,0	184

Наведені дані показують, що 1933-й рік виявився особливо тяжким для німців та українців, які зосереджувалися майже винятково у Нижньому Поволжі. Більш ніж двократний приріст смертності спостерігався і у росіян, які становили переважну більшість населення в обох краях.

Ще один розрахунок В.Кондрашина дає можливість співставити втрати сільського населення в обох поволзьких краях в абсолютних (в тис.) і відносних цифрах:

Показники	Нижня Волга	Середня Волга
Чисельність на 01.01.1933 р.	4118,5	6686,8
Чисельність на 01.01.1935 р.	3076,9	5477,7
Зменшення за 2 роки в тис.	1041,6	1209,1
Зменшення за 2 роки у відсотках	25,3	18,1
Причини зменшення населення:		
1. Зареєстрована органами ЗАГС смертність	252,9	378,7
2. Зареєстроване органами ЗАГС падіння народжуваності	38,0	70,5
3. Зареєстрована міграція в міста краю	59,5	65,3
Зареєстроване зменшення за офіційними даними		
в тис. осіб	350,4	514,5
у відсотках	33,6	42,5
Не підтверджене статистикою зменшення населення в 1933 р. і 1934 рр. в тис. осіб	691,2	694,6

Сільське населення Нижньо-Волзького краю за два роки зменшилося на чверть. Сумарний показник по обох краях дорівнює, за цими розрахунками 21%, тоді як в УРСР він становив 22%. Тікати з Поволжя в умовах блокади було простіше, ніж з України, і цілком можливо, що відносна кількість загиблих була меншою. Але глибину «продовольчих утруднень» у цьому регіоні російські історики явно недооцінювали.

На завершення слід назвати попередні результати розрахунків, здійснених групою вчених Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України у складі Омеляна Рудницького, Наталії Левчук, Алли Савчук і Павла Шевчука під керівництвом професора Університету Північної Кароліни (Chapel Hill, USA) Олега Воловини. Ці розрахунки вже доповідалися на кількох міжнародних конференціях у 2013 р., але ще



не публікувалися. З люб'язного дозволу О.Воловини називаю кілька підсумкових цифр надсмертності, тобто смертності, викликані не природними причинами – окремо по місту і селу у 1933 і межуючих з ним роках (в тис.):

	1932	1933	1934
По Україні	250,0	3 529,2	163,3
У тому числі: місто	43,0	193,9	50,6
село	207,0	3 335,3	112,7

Можливо, ці дані будуть опубліковані в уточненому вигляді. Однак ця версія розрахунків є

результатом кількарічної праці, в ході якої була проаналізована величезна кількість різнопланових і розпорошених демографічних даних. Цінність підрахунку полягає в тому, що враховано смертність від голоду не тільки в рік Голодомору, але й в сусідні роки. Цінною є також спроба команди О.Воловини визначити втрати від голоду серед міського населення. Звичайно ж, оцінка приблизна, бо ми знаємо, що багато селян даремно сподівалися врятуватися в містах. Спроби вирватися із заблокованих сел, якщо й були успішними, призводили тільки до спотворення статистики смертності міського населення. В місті голодуючих селян ніхто не чекав.

За всіма кількісними параметрами трагедія 1933 р. може бути названа найтяжчою в історії українського народу.

### Джерела та література

1. Kusnierz Robert. *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929-1933)*. – Torun, 2005. – S.192.
2. *Население России в XX веке. Исторические очерки*. – Том 1. 1990-1939. – М., 2000. – С.270.
3. Черчилль У. *Вторая мировая война*. – М., 1991. – Т. 3-4. – Кн. 2. – С.526.
4. Сталин Й. *Твори*. – Т. 13. – С. 332.
5. *Комунист (Київ)*. – 1935, 4 грудня.
6. Максудов. *Потери населения СССР*. – Бенсон (Вермонт), 1989. – С.272.
7. Рудницький О.П. *Демографічні наслідки голоду 1932-1933 рр. в Українській РСР// Історія народного господарства та економічної думки Української РСР*. – Вип. 24. – К., 1990. – С.25.
8. Максудов. *Потери населения СССР*. – С.267-268.
9. Поляков Ю.А., Жиромская В.Б., Киселев И.Н. *Полвека молчания (Всесоюзная перепись населения 1937 г.) // Социологические исследования*. – 1990. – № 6. – С.8.
10. Цаплин В.В. *Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории*. – 1989. – № 4. – С.176.
11. Поляков Ю.А., Жиромская В.Б., Киселев И.Н. *Полвека молчания (Всесоюзная перепись населения 1937 г.) // Социологические исследования*. – 1990. – № 6. – С.17.
12. *Всесоюзная перепись населения 1937 г. Краткие итоги*. – М., 1991. – С.97.
13. *Социологические исследования*. – 1990. – № 6. – С.40.
14. *Голод в Україні 1932-1933 рр. Бібліографічний покажчик*. Одеса-Львів, 2001. – С.118, 119.
15. Кульчицький С.В. *Демографічна катастрофа // Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки*. – К., 2003. – С.486.
16. Соловей Дмитро. *Сказати правду. Три праці про голодомор 1932-1933 років*. – К., Полтава, 2005. – С.19, 152.
17. Там само. – С.152-153.
18. *Вступне слово голови Оргкомітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору в Україні віце-прем'єр-міністра академіка Миколи Жулинського// Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9-10 вересня 1993 р. Матеріали*. – К., 1995. – С.7.
19. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Репринтне перевидання*. – К., 1990. – С.406.
20. Кубійович Володимир. *Зміни в стані населення советської України в рр. 1927-1958// Інститут для вивчення СРСР. Український збірник. Книга 16*. – Мюнхен, 1959. – С.13.
21. *Ukraine. A Concise Encyclopaedia*. – Vol. 1. – Toronto, 1963. – P.200-201, 825.
22. Урланис Б.Ц. *Проблеми динаміки населення СРСР*. – М., 1974. – С.319.
23. Урланис Б.Ц. *Історія одного покоління*. – М., 1968. – С.200.
24. Максудов. *Потери населения СССР*. – Бенсон (Вермонт), 1989. – С.226-227.
25. Maksudov M. *Ukraine's Demographic Losses 1927-1938/ Famine in Ukraine 1932-1933*. Edited by Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko. – Edmonton, 1986. – P.27-43.

26. Максудов. Потери населения СССР. – С.145.
27. Там само. – С.147.
28. Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993. – С.337.
29. Див.: Максудов. Потери населения СССР. – С. 231.
30. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». – К., 1991. – С.346.
31. Там само. – С.347.
32. Трагедия советской деревни. – Т. 2. – М., 2000. – С.745, 747; Очерки развития социальной структуры УССР. 1917-1937. – К., 1987. – С.171.
33. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). – К., 1999. – С.243.
34. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С.119.
35. Шпилюк В.А. Межреспубликанская миграция и сближение наций в СССР. – Львов, 1975. – С.43.
36. Минуле України: відновлені сторінки. – К., 1991 – С.164.
37. Кульчицький С.В., Максудов Сергій. Втрати населення України від голоду 1933 р. // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С.9.
38. Mace James E. How Ukraine Was Permitted to Remember// The Ukrainian Quarterly. – Vol. XLIX, № 2, Summer. – 1993. – P.149.
39. Кульчицький С.В. Ще раз до питання про демографічні наслідки голоду 1932-1933 рр. в Україні// Український історичний журнал. – 1995, № 5. – С.137, 139.
40. Там само. – С.140.
41. Пирожков С.И. Трудовой потенциал в демографическом измерении. – К., 1992. – С.63.
42. Пирожков Сергій. Смертність населення України та демографічні втрати в екстремальній ситуації// Голод 1946-1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 27 травня 1997 р. Матеріали. – К., Нью-Йорк, 1998. – С.32.
43. Пирожков Сергій. Смертність населення України та демографічні втрати в екстремальній ситуації// Голод 1946-1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 27 травня 1997 р. Матеріали. – С.40.
44. Wheatcroft S., Davies R. Population // The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913-1945/ Eds R. Davies, S. Wheatcroft, M. Harrison. – Cambridge, 1994. – P.71-77.
45. Трагедия советской деревни. – Т. 3. – М., 2001. – С.885.
46. Экономические известия (Київ), 2006, 24 листопада.
47. Демографічна катастрофа в Україні внаслідок голодомору 1932-1933 років: складові, масштаби, наслідки. – К., Інститут демографії та соціальних досліджень, 2008. – С.77.
48. Юхновський Ігор, Тилишак Володимир. Ще раз про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні// День, 2010. – 4-5 червня.
49. Кульчицький С.В. Трагічна статистика голоду// Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.78.

Станіслав Кульчицький

### Український Голодомор: оцінка потерь

*В статті аналізуються підходи к расчету демографических потерь от Голодомора 1932-1933 гг., которые использовались до открытия доступа к архивным фондам, а также варианты расчетов, проведенных с учетом демографической статистики. Несмотря на различные методики расчетов, ученые приходят к выводу, что можно получить вероятный результат с точностью до нескольких сотен тысяч.*

**Ключевые слова:** голодомор, колективізація, демографія.

Stanislav Kulchitskyi

### Ukrainian Holodomor: Assessment of Losses

*The article analyses the approaches to the calculations of demographic losses from Holodomor in 1932-1933-ies which had been used before the access to the archive funds became available. The variants of calculations with demographic statistics being taken into considerations are also under the analysis. Despite different methods of calculations, the researchers come to the conclusion that the reliable result can be obtained to within few hundreds of thousands.*

**Key words:** Holodomor, collectivization, demography.